

**DAVLAT BUDJETI DAROMADLARI BARQARORLIGINI
TA'MINLASH**

Eshqobilova Nigora Shafolatovna

O'zbekiston Respublikasi Milliy universiteti PhD mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya

Ushbu tezis davlat budjeti daromadlari barqarorligini ta'minlashning nazariy-uslubiy asoslari va amaliy yo'nalishlarini yoritadi. Daromadlar bazasini diversifikatsiya qilish, soliq ma'murchiligini takomillashtirish, makroiqtisodiy xatarlarni boshqarish hamda o'rta muddatli fiskal rejalashtirish orqali budjet tushumlari barqarorligini kuchaytirish bo'yicha takliflar asoslanadi.

Abstract

This thesis discusses theoretical and methodological foundations of ensuring the stability of state budget revenues and practical policy directions. It substantiates measures to diversify the revenue base, improve tax administration, manage macroeconomic risks, and strengthen medium-term fiscal planning to stabilize and make budget inflows more predictable.

Kalit so'zlar

budjet daromadlari; barqarorlik; soliq ma'murchiligi; diversifikatsiya; fiskal xatar; o'rta muddatli rejalashtirish; prognozlash

Keywords

budget revenues; stability; tax administration; diversification; fiscal risk; medium-term planning; forecasting

KIRISH: Davlat budjeti daromadlari barqarorligi iqtisodiy boshqaruv sifatini belgilovchi asosiy ko'rsatkichlardan biri bo'lib, u budjet majburiyatlarini uzluksiz moliyalashtirish, jamoat xizmatlarining kafolatli ko'rsatilishi va fiskal intizomni ta'minlashga xizmat qiladi. Barqarorlik tushunchasi faqat tushumlarning "ko'p" bo'lishi bilan emas, balki ularning oldindan prognoz qilinishi, siklik tebranishlarga chidamliligi, bir martalik omillarga haddan tashqari tayanmasligi hamda iqtisodiy shoklar sharoitida ham minimal darajada pasayishi bilan tavsiflanadi. Xususan, J. M. Keynes daromad va xarajatlar siyosati orqali makroiqtisodiy tebranishlarni yumshatish zarurligini asoslar ekan, fiskal siyosatning sikllarga moslashuvchanligi barqarorlikning muhim sharti ekanini ko'rsatadi [5]. Ushbu yondashuvdan kelib chiqib, budjet daromadlarining barqarorligini ta'minlash uchun avtomatik stabilizatorlar (progressiv soliqlar, ijtimoiy to'lovlar mexanizmi) va ehtiyot choralarining (zaxira jamg'armalari, konservativ prognozlar) uyg'unligini kuchaytirish ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Budjet daromadlari barqarorligiga ta'sir qiluvchi omillar tizimli yondashuvni talab qiladi: iqtisodiy o'sish sur'atlari va tarkibi, inflyatsiya va almashuv kursi dinamikasi, eksport-import sharoitlari, soliq bazasining kengligi, yashirin iqtisodiyot ulushi, ma'murchilik sifati hamda soliq intizomi darajasi. Musgrave tomonidan ishlab chiqilgan fiskal funksiyalar konsepsiyasida davlat moliyasining taqsimlash, barqarorlashtirish va resurslarni taqsimlash vazifalari o'zaro bog'liq holda ko'riladi [6]. Aynan shu bog'liqlik budjet daromadlari barqarorligi masalasini tor ma'noda "soliq yig'imi" muammosi sifatida emas, balki butun fiskal arxitektura sifatida tahlil qilish zarurligini bildiradi. Masalan, taqsimlash siyosati iqtisodiyotdagi talabni shakllantirsa, barqarorlashtirish vazifasi siklik pasayish davrida daromadlar bazasini qo'llab-quvvatlaydi; resurslarni taqsimlash esa budjet xarajatlarining samaradorligi orqali soliq bazasini uzoq muddatda

kengaytiradi. Demak, daromadlar barqarorligi ko‘pincha xarajatlar siyosati sifati bilan ham bilvosita belgilanadi.

O‘zbekiston sharoitida budget daromadlari barqarorligini mustahkamlashning birinchi yo‘nalishi — daromad bazasini diversifikatsiya qilish va konsentratsiya xatarini pasaytirishdir. Konsentratsiya xatari ayrim soliq turlari yoki cheklangan soliq to‘lovchilar guruhiga yuqori darajada tayanilganda kuchayadi; natijada sektor yoki yirik korxonalar kesimidagi shoklar budgetga tez uzatiladi. Stiglitz davlat sektorining iqtisodiyotdagi roli va bozor muvaffaqiyatsizliklarini bartaraf etishda fiskal instrumentlarning ahamiyatini izohlar ekan, soliqlarning dizayni va bazasini tanlash samaradorlik hamda adolatlilik bilan bir qatorda barqarorlik mezoniga ham mos bo‘lishi lozimligini ta’kidlaydi [7]. Ushbu fikrni budget daromadlari nuqtayi nazaridan sharhlaganda, diversifikatsiya nafaqat daromad manbalarini “ko‘paytirish”, balki turli siklik sezgirlikka ega bo‘lgan bazalar portfelini shakllantirishdir. Masalan, iste’mol soliqlari odatda qisqa muddatda nisbatan barqarorroq bo‘lsa, foyda solig‘i kon’yunkturaga sezgir bo‘ladi; mulk soliqlari esa bazaning nisbatan inertligi sababli prognozlashda qulaylik beradi. Shuning uchun daromad strukturasida ushbu manbalar muvozanatini izchil optimallashtirish barqarorlikni oshiradi.

Ikkinchi yo‘nalish — soliq ma’murchiligini raqamlashtirish va riskka asoslangan nazorat mexanizmlarini chuqurlashtirish orqali prognoz qilinadigan tushumlarni kengaytirishdir. O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksida soliqlarni hisoblash va undirishning umumiy qoidalari, soliq nazorati shakllari hamda soliq to‘lovchilarning huquq va majburiyatlari belgilab berilgan bo‘lib, bu me’yorlar barqaror tushumlar uchun institutsional poydevor vazifasini bajaradi [1]. Ammo, normativ poydevor yetarli bo‘lishi uchun ma’murchilik amaliyotida “xarajat–natija” nisbatini yaxshilash muhim: tekshiruvlarni son jihatdan ko‘paytirish emas, balki xatar tahlili asosida nishonli (target) nazoratga o‘tish; elektron hisob-faktura, onlayn KKM,

integratsiyalashgan ma'lumotlar bazalari orqali soliq bazasini aniqlashtirish; ixtiyoriy rioya (voluntary compliance) madaniyatini rag'batlantirish. Bu yondashuv daromadlar barqarorligini ikki yo'l bilan kuchaytiradi: birinchidan, yashirin aylanmalar qisqarib, soliq bazasi kengayadi; ikkinchidan, tushumlarning mavsumiy va ma'muriy tebranishlari pasayib, prognoz sifati ortadi.

Uchinchi yo'nalish — o'rta muddatli fiskal rejalashtirish va ehtiyotkor prognozlash (conservative forecasting) amaliyotini mustahkamlashdir. Budget kodeksida budget tizimining asosiy prinsiplari, budget jarayonining bosqichlari va budget intizomini ta'minlashga doir normalar mustahkamlangan [2]. Ushbu normalarni daromadlar barqarorligi bilan bog'lab talqin qilganda, o'rta muddatli yondashuv daromadlarni "joriy yil" doirasida emas, balki 3–5 yillik ufqda baholash orqali siklik xatolarni kamaytiradi, bir martalik tushumlarni doimiy manba sifatida qabul qilish xavfini pasaytiradi va qaror qabul qiluvchilarga fiskal buferlarni oldindan shakllantirish imkonini beradi. Masalan, bazaviy (asosiy) va pessimist (stress) ssenariylar asosida daromad prognozini tuzish, soliq imtiyozlari samaradorligini har yili qayta baholash, fiskal xatarlar reyestrini yuritish kabilar barqarorlikni institutsional jihatdan kuchaytiradi.

To'rtinchi yo'nalish — budget daromadlarini hududlar kesimida barqarorlashtirish va fiskal tenglashtirish mexanizmlarini sifat jihatidan takomillashtirishdir. Chunki hududlar iqtisodiy bazasi turlicha bo'lgani sababli, ayrim hududlarda daromadlar keskin siklik yoki tarmoqqa bog'liq bo'lib qoladi. Vahobov va Malikov O'zbekiston moliya tizimi va budget-soliq munosabatlari bo'yicha tadqiqotlarida daromad manbalari, budgetlararo munosabatlar hamda budget ijrosi sifatining makrobarqarorlikka ta'sirini izohlaydi [3]. Ushbu g'oyani daromadlar barqarorligi nuqtayi nazaridan muhokama qilganda, hududiy daromadlarning keskin farqlanishi umumiy budget tizimi barqarorligiga ham xatar tug'diradi: markaziy budjetdan

transferlarga ortiqcha tayanish motivatsion muammolarni keltirib chiqaradi, hududiy soliq bazasini rivojlantirish rag‘batlarini pasaytiradi. Shuning uchun transfer formulasining shaffofligi, hududlar uchun barqaror va prognoz qilinadigan normativlar, mahalliy daromad manbalarini bosqichma-bosqich kengaytirish hamda hududiy investitsion bazani mustahkamlash barqarorlikka xizmat qiladi.

Beshinchi yo‘nalish — daromadlar barqarorligiga ta’sir qiluvchi makroiqtisodiy xatarlarni boshqarish va fiskal “tampon”larni yaratishdir. Xususan, xomashyo narxlari, tashqi talab, logistika xarajatlari kabi omillar ayrim tushum turlariga tez ta’sir qilishi mumkin. Keynesning siklga qarshi fiskal siyosat g‘oyasi [5] hamda Musgravening barqarorlashtirish funksiyasi [6] bu yerda konseptual asos bo‘lib xizmat qiladi: o‘sish davrida pro-siklik xarajatlarni cheklash, daromadlar rejasini haddan tashqari optimistik belgilamaslik, vaqtinchalik yuqori tushumlarni zaxira instrumentlariga yo‘naltirish va pasayish davrida ushbu buferlardan oqilona foydalanish daromadlar uzluksizligini saqlashga yordam beradi. Bunda fiskal qoidalar (masalan, defitsit va qarz limitlari, daromadlar “yuqori narx”dan kelib chiqib emas, balki “uzoq muddatli o‘rtacha”dan kelib chiqib rejalashtirilishi) muhim rol o‘ynaydi.

Yakuniy jihat sifatida, soliq imtiyozlari va preferensiyalar siyosatini daromadlar barqarorligi mezonlari bilan uyg‘unlashtirish zarur. Imtiyozlar investitsiya va faollikni rag‘batlantirishi mumkin, biroq ularning fiskal qiymati aniq baholanmasa, daromadlar bazasini yemiradi va prognoz xatolarini oshiradi. Stiglitzning davlat aralashuvi samaradorligi institutsional sifatga bog‘liqligi haqidagi fikrlari [7] doirasida qaralganda, imtiyozlar “maqsadli, vaqtinchalik va o‘lchanadigan natijali” bo‘lishi, ularning budjetga tushadigan yo‘qotishlari esa ochiq e‘lon qilinishi va qayta ko‘rib chiqish mexanizmi bilan ta‘minlanishi lozim. Shu tariqa, barqarorlik nafaqat

tushumlarni oshirish, balki daromad siyosatining bashorat qilinuvchan va intizomli modelini shakllantirish orqali ta'minlanadi.

Xulosa

Davlat budjeti daromadlari barqarorligini ta'minlash diversifikatsiyalangan daromad bazasi, yuqori sifatli soliq ma'murchiligi, o'rta muddatli fiskal rejalashtirish, hududiy daromadlarni muvozanatlashtirish hamda makroiqtisodiy xatarlarni boshqarishga tayangan kompleks yondashuvni talab qiladi. Ushbu yo'nalishlar uyg'unlashganda daromadlar prognozi ishonchliligi oshadi, siklik tebranishlarning budjetga uzatilishi kamayadi va budjet majburiyatlarini barqaror moliyalashtirish imkoniyati kengayadi.

Foydalanilgan adabiyotlar (GOST 7.1–2020)

1. O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi : Qonun hujjati. – Toshkent : O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi "Adolat" nashriyoti, 2020. – 560 b.
2. O'zbekiston Respublikasi Budjet kodeksi : Qonun hujjati. – Toshkent : O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi "Adolat" nashriyoti, 2014. – 240 b.
3. Vahobov A. V., Malikov T. S. Moliya : darslik. – Toshkent : Iqtisod-Moliya, 2016. – 720 b.
4. Podporina I. V. Gosudarstvennye i munitsipal'nye finansy : uchebnik. – Moskva : KNORUS, 2018. – 352 s.
5. Keynes J. M. The General Theory of Employment, Interest and Money. – London : Macmillan, 1936. – 403 p.
6. Musgrave R. A. The Theory of Public Finance: A Study in Public Economy. – New York : McGraw-Hill, 1959. – 628 p.
7. Stiglitz J. E. Economics of the Public Sector. – New York : W. W. Norton & Company, 2000. – 800 p.

